ՅՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում

Է.

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽՆԴԻՐԸ

Բուն Զանգեզուրի շրջանի կարգապահութիւնը, որ Անդրանիկի հեռանալուց յետոյ խանգարուած էր, կրկին վերականգնւում էր: Ղափանի ներկայացուցիչները հաստատեցին, թէ տակաւին Մեղրիումն են գտնւում հարւածող զօրամասից անջատուած երրորդ դումարտակի հրամանատար բժիշկ Բօնապարտեանը եւ ձիաւորների հարիւրեակի հրամանատար Զէրէջին իրենց տղաներով: Բարեբախտաբար, Մեղրիի շրջանն էլ անձնատուր չէր եղել, չնայած որ թիւրքերը քանիցս դիմել էին: Մի անգամ նոյն իսկ տաճիկները ցանկացել էին խաբել հայերին եւ առաջարկել էին բանալ Օրդուբատից դէպի Զանգիլան տանող ճանապարհը, սակայն, հայերը իբր պատասխան այդ առաջարկին, ուղարկել էին մի փամփուշտ:

Հոկտ. 19-ին արդէն բաւարար ուժերով գրաւած ենք ինքնապաշտպանութեան կարեւոր կէտերը. ուտեստը նոյնպէս կանոնաւորւած է, իսկ պահեստի ուժերը ենթաղրածից աւելի շատ են: Անդրանիկը այդ օրը անձամբ մեկնեց Քարաչէն գիւղը, ուր պահեստի ուժերն էին կենտրոնացած:

Քարաչէնը, աշուղների այդ պատմական գիւղը, Գորիս – Տեղ խճուղուց քիչ հեռու է ընկած, ձորի մէջ. գիւղի տների մեծ մասը քարաշէն է, կան եւ այնպիսիները, որոնք պատ չունին, ուղղակի լերան ծոցի մէջ բացւած ծակեր են, որոնք վերածւել են տների. մի տեսակ քարանձաւներ: Այդպիսի շատ տներ կան եւ Հին Գորիսում: Ճակատների բոլոր գիւղերը հեռախօսով միացած են Գորիսի հետ, որ, այսպէս ասած, ռազմական գերագոյն կայանն էր: Գորիսից այդ օրը Սրշակ Շերինեանը հեռախօսով յայտնեց Անդրանիկին, թէ Դաշնակիցները գրաւել են Զաթալջան, ապա Երեւանից Գորիս է գալիս

գլխապետ Պ.–ն, իսկ Սիսիանից Թուրքերը անակնկալ կերպով հեռանում են...

Քարաշէնում կազմեցին պահեստի Ա., Բ. եւ Գ. վաշտերը: Անդրանիկը մեկնեց Տեղ գիւղը: Խճուղուց երեւում է մի խոր ձոր ոչ շատ հեռւում՝ Զարուղը, ապա պարզ երեւում է Մարքիզ սարը, որ իշխում է շրջակայքի վրա. երեւում է եւ Հագարուի ձորը, Մարքիզի միւս կողմում. բարձրութեան վրա երեւում է խճուղին, որ տանում է դէպի Ղարաղշլաղ գիւղը: Երեւում են լեռները եւ վանքը, իսկ հարաւում փռւածենԶանգելանի դաշտն ու պատմական Փայտակարն – Ղարադաղի լեռները, Արաքսի աջ ափին, Պարսկաստանում:

Տեղն էլ ձորի մէջ է. տները նոյն տեսակ են շինուած, ինչպէս եւ Քարաշէնում. փողոցները՝ ցեխոտ, ջուրը՝ սակաւ: Գլխապետ Պ. ներկայացաւ եւ հաստատեց Շիրինեանի հաղորդածները: Բայց որքան քաղաքական արտաքին լուրերը սրտապնդիչ էին, նոյնքան ցաւալի էին տեղական ներքին հաղորդագրութիւնները: Գողթն գաւառի Բիստ, Նասրվան, Փարակա եւ Ռամիս գիւղերից բացի՝ շրջանի միւս հայկական գիւղերը ընդունել էին տաճիկների իշխանութիւնը, զինաթափ էին եղել եւ վատ վիճակումն էին: Թիւրքերը պաշարել էին գիւղերը եւ պահանջում էին տուգանք, պարէն, աղջիկ եւ այլն: Օրդուբադում նստող Խալիլ պէյը 87,000 ռուբլի տուգանք էր դրել Ցղնայի վրա, որից 65,000 ստացել էր գոհարեղէններով եւ այլն, որ Ագուլիսն էր յանձնել. նմանապէս Թշնամուն էին յանձնել հրացանները, փամփուշտները եւ սարքանակները:

Հոկտ. 21-ին Ղարաբաղից կարեւոր լուրեր հասան: Խծաբերդ գիւղից երեք սուրհանդակներ եկան, որոնք գրութիւն էին բերել Դիզակի շրջանի հրամանատար Արտեմ Լալայեանից: Ըստ այդ գրութեան՝ Շուշին անձնատուր էր եղել տաճիկներին առանց մի գնդակ արձակելու. քաղաք էին մտել տաճկական եւ Թրքական միացեալ ուժերը, 1500 զինւոր, 4 թնդանօթ եւ 12 գնդացիր: Ղարաբաղի գիւղերը չեն ենթարկւել տաճիկներին եւ Ճարտար գիւղի շրջանում կռիւ կայ:

Երկու օրից յետոյ հասան նոր սուրհանդակներ. Շուշուց բացի՝ բոլոր շրջանները՝ Դիզակ, Վարանդա, Խաչէն, Ջրաբերդ եւ Լեռնային Գանձակն ու Գարդմանը չէին ենթարկւել տաճիկներին: Գնացինք Կոռինձոր սահմանային քաջարի գիւղը, ուր գալիս էին Խծաբերդի վրայով Ղարաբաղի սուրհանդակները. գիւղը շատ էլ մեծ չէ, գտնւում է ձորի մէջ, բաղկացած 120 տնից: Այդտեղից անցանք Խընձորեսկ. ճանապարհը բաց դաշտի միջով է. հայաբնակ շրջանը

ARAR©

թուրքաբնակ մասից բաժանուում է մի ձորով, որից դէնը երեւում են թրքական դիրքերը։

Ինձորեակի ծայրում, հարաւ – արեւելեան կողմը, մի մատուռի մօտ, գտնուում է մի համեստ դերեզմանաքար, որի վրա պարզ գրուած է՝ Մխիթար սպարապետ Գանձակեցի։ Անդրանիկը եւ մի քանի սպաներ ու պաշտօնեաներ միասին դիմեցինք դէպի քաջարի նահատակի օթեւանը, ուր մի քահանայ օրհնեց սպարապետի մամռապատ դերեզմանը, որ 1729 թուից ի վեր անխօս քարոզիչ է հայրենասիրութեան եւ վեհ քաջութեան...

Հոկտ. 26-ին հեռախօսը ճայնեց Տեղ գիւղից, թէ Ղարաբաղից նոր սուրհանդակներ են հասել։ Երկու ժամից յետոյ նրանք արդէն Գորիսումն էին։ Մէկը Հարաբ գիւղացի մի առնական ծերուկ էր, որ Ղարաբաղի բարբառով համով – հոտով պատմում էր, թէ ինչպէս Ղարաբաղի շրջանները չեն ենթարկուել Օսմանլուին եւ թէ ամենքը փափագում են, որ Անդրանիկ փաշան ոտք դնի Ղարաբաղ։ Երբ Անդրանիկը հարցրեց, թէ ի՞նչ կուզէ իրը վարձատրութիւն իւր վտանգաւոր ճամբորդութեան համար, նա պարզօրէն պատասխանեց. «Մի հատ մօսին, երէ ադան (Անդրանիկը) կամենայ»։

Այդ պատկառելի ծերունին նամակների փոխարէն հանդարտօրէն մեկնեց իր ձեռքի գաւազանը, առանց մի խօսք ասելու։ Եղիշէ Քաջունին անմիջապէս քանդեց գաւազանի ծայրը եւ միջից հանեց նամակները, որոնք շատ կարեւոր էին։ Վարանդայի հրամանատար Սոկրատ Բէկը հաղորդում էր Անդրանիկին, թէ տաճիկները ինչպէս մտան Շուշի, իսկ «շրջանը դինաթափ չեղաւ, Վերին ու Ներքին Ճարտար գիւղերը մերժեցին տաճիկների վերջնագիրը, որից յետոյ Շուշուց 400 զինուորներ 4 թնդանօթով եւ 6 գնդացիրով յարձակուեցին այդ շրջանի վրա, բայց բոլորն էլ ընկան կազմակերպուած ծուղակի մէջ, կոտորուեցին, գերուեցին, եղան եւ փախչողներ. թնդանօթներն էլ, ինչպէս եւ գնդացիրները ընկել են հայերի ձեռքը, միայն փչացած վիճակում»։

Սոկրատ Բէկը յայտնում էր նոյնպէս, որ ընդհանուր Ղարաբաղը վճռած է կուել մինչեւ վերջ եւ այդ նպատակով արդէն կազմակերպուած են շրջանների հրամանատարութիւնները, որոնք կարող են հանել մինչեւ 15,000 զինուած մարտիկներ, միայն թէ զօրավար Անդրանիկը շարժուի դէպի Շուշի։

Գաւազանի միջից դուրս եկաւ եւ մի գրութիւն, ուղղուած Դիզակի հրամանատար Արտեմ Լալայեանից զօրավար Անդրանիկին, ո-

րով հրաւիրում էր գալ իր շրջանը եւ խոստանում էր ամէն ինչ հայթայթել։

Այսպիսով ուրեմն արշաւանքը դէպի Ղարաբաղ օրերի խնդիր էր դառնում։ Բայց պարզ երեւում էր, որ Անդրանիկը այնքան էլ չի շտապում դէպի Ղարաբաղ. նախկին հայդուկը այժմ զգուշաւոր զօրավար էր դարձել. բացի դրանից նա մի գաղտնի ատելութիւն էր տածում դէպի ղարաբաղցիները ա՛յն չարաբաստիկ օրից ի վեր, երբ Էրզրումի տակ մի խումբ ղարաբաղցի զինուորներ, վարակւելով իրենց ռուս ընկերներից, «դէպի տուն» էին գոռացել եւ Անդրանիկի մարտակոչերին պատասխանել էին մի համազարկով, թէպէտ օդի մէջ, բայց ուղղւած դէպի Սասնոյ հերոսը...

Ա. Շիրինեանի եւ ուրիշների յորդորներով, Անդրանիկը վերջ ի վերջոյ, տեղի տւեց եւ սկսեց պատրաստւել արշաւանքի։ Կարդալեց, որ Սիսիանից Գորիս փոխադրւեն Շուշու վաշտը եւ գնդապետը։ Զօրքերը կեդրոնացան Գորիսում՝ կազմակերպելու համար փառաւոր արշաւանք դէպի Ղարաբաղի մայրաքաղաքը։ Զնայած ստեղծւած խանդավառ մթնոլորտին, Անդրանիկը այնուամենայնիւ տատանւում ու ձգձգում էր, որ ուրիշ դէպքում բնաւ յատուկ չէր նրան։ Զօրամասի բոլոր վաշտապետները գրաւոր դիմում արին Անդրանիկին, որ անյապաղ արշաւէ դէպի Ղարաբաղ, բայց նա շարունակում էր ձգձգել։ Անդրանիկը երկու կէտի պատասխան էր ուզում գրաւոր կերպով։ – 1) Վստահ լինել, թէ ամբողջ Ղարաբաղի հայ ազգաբնակութեան ցանկութիւնն է, որ Անդրանիկը Զանգեզուրից օգնութեան երթայ Ղարաբաղի ժողովրդին։ 2) Արդեօք Զանգեզուրի ժողովուրդը ուզո՞ւմ է ամէն միջոցներով, մարդով, ռազմամթերքով ու գրաստներով օգնութեան երթալ Ղարաբաղին։ Ի զուր համոզում էին նրան, թէ արդէն այդ երկու կէտերի պատասխանները ձեռքի տակ ունի գրաւոր, քանի որ Սոկրատ Բէկի եւ Արտէմ Լալայեանի նամակները պարզ արտայայտում են Ղարաբաղի զինւած ժողովրդի կամքը։ Նմանապէս, Անդրանիկի համար լոյսի պէս պարզ էր, որ Զանգեզուրի համայն հայ ժողովուրդը ջերմօրէն ցանկանում է, որ այդ արշաւանքը սկսւի որքան կարելի է շուտ։ Ազգային Խորհուրդն էլ նոյն տեսակէտն էր պաշտպանում եւ յորդորում էր օր առաջ սկսել արշաւանքը. յապաղումը կարող է ճակատագրական հետեւանք ունենալ։ Այդ մասին կան կենդանի վկաներ, ինչպէս՝ Ազգային Խորհուրդի նախագահ բժ. Միքայէլ Պարոնեանը, Անդրանիկի զօրամասի բժիշկ Ռուբէն Տէր – Ստեփանեանը եւ անձնական քարտուղար Եղիշէ Քաջունին։

Կամակոր Անդրանիկը գրեց Ղարաբաղ, որպէսզի նման կարեւոր

եւ պատասխանատու քայլի համար արտայայտուի ժողովուրդը իր ներկայացուցիչների միջոցով եւ հրաւէրն անհատական բնոյթ չկրէ։ Տեղի ունեցաւ եւ Զանգեզուրի համագումարը, որ, ի հարկէ, որոշեց ամէն կերպ օգնութեան հասնել Ղարաբաղին։

Հոկտ. 31-ին Զանգեզուրի Համագումարի որոշումները եւ այլ կարեւոր հրահանգներ ու տեղեկութիւններ գրուեցին կտաւի վրա, որ կարուեց հագուստի մէջ, որպէսզի սուրհանդակները տանեն Ղարաբաղ։ Օրէց – օր Շուշուց եկողների թիւը շատանում էր։ Տեղ գիւղից հաղորդում էին, թէ 13 հոգի զանգեզուրցիներ են հասել այնտեղ, Գորիս գալու համար։

Նոյեմբ. 1-ին Շուշուց դուրս եկած զանգեզուրցիները Գորիս հասան եւ հաղորդեցին, թէ Պոլիսը գրաւուած է, եւ Գերմանիան էլ զինաթափ է եղել։ Տաճիկների կորուստները Ղարաբաղում, Մամնայի ճորում, իրական են։ Շուշում ձերբակալուած են կարեւոր գործիչները եւ բանտն են նետուած։ Տաճիկների տրամադրութիւնը խիստ ընկած է. Թիֆլիզից Շուշի փոստն աշխատում է, բայց տաճիկները վերջին փոստի թերթերը հայերին չեն յանձնել։

Երեւանից էլ այդ օրը նամակ ստացուեց, ըստ որի Խալիլ փաշան յետ է կանչել Գանձակում գտնուող Նուրի փաշային. միւս կողմից էլ Վրաստանը վերջնագրով պահանջում է Հայաստանից՝ մինչեւ Շահալի յանձնել իրեն...

Նոյ. 8-ին պատահաբար Երեւանից եկող մի Սիսիանցի նամակներ եւ տեղեկութիւններ է բերում. յայտնի դարձաւ մեզ համար, որ տաճկական դահլիճը Պոլսում ընկել է եւ Տաճկաստանը զինադադար է կնքել։

Բանից դուրս եկաւ, որ Դաշնակից ներկայացուցիչները արդէն Վլադիկավկազ են հասել եւ այնտեղից շուտով կը գնան Թիֆլիզ։ Գերմանական զօրքերը սկսել են հեռանալ Վրաստանից. իբր թէ Ռուսաստանը չի ճանաչել Բրեստ – Լիտովսկի դաշնագիրը եւ եօթ օր միջոց է տուել տաճիկներին քաշուելու մինչեւ 1914 թուի սահմանները...

Նոյ. 9-ը սգի օր էր ամենքիս համար. տեղի ունեցաւ Ոսկան Ստեփանեանի թաղումը։ Թեմախ գաւառի Բաղառիճ գիւղացի, Ռումանիայից եկած մի կամաւոր, համակրելի եւ շատ եռանդուն երիտասարդ, որ իր անուշ բնաւորութեան շնորհիւ սիրուած էր զինակիցների կողմից։ Գնդացիր – զօրամասի հրամանատարներից մէկն էր եւ Սիսիանումն էր գործում, ուր խիստ մրսեց եւ ծանր հիւանդ վիճակում եկաւ Գորիս։ Այստեղ թէպէտ բժշկական օգնութիւն հասցրին, բայց արդէն ուշ էր. անողոք հիւանդութիւնը խլեց Ոսկանի ծա-

ղիկ կեանքը։ Դէպի Ղարաբաղ կատարուելիք մեծ արշաւանքի մեր անդրանիկ զոհն էր։ Այդ օրը եկեղեցում եւ գերեզմանատանը ասեղ ձրգելու տեղ չկար...

Նոյեմբ. 11-ն է, սակայն լուրերը Ղարաբաղից ուշանում են։ Պարզուեց, որ տակաւին ծերուկ սուրհանդակը նստած է Կոռինձորում, որովհետեւ Հաղարուի ձորի խիտ մշուշը արգելք էր հանդիսացել ճամբայ ընկնելու։ Անհամբեր են բոլոր շուշեցի սպաները, խմբապետներն ու զինուորները. բոլորի ցանկութիւնն է օր առաջ հասնել օգնութեան Ղարաբաղին, որ կուսախնձոր էր դառնալու Հայաստանի եւ Ադրբէյջանի միջեւ։ Մեր հայրենակիցներից խմբապետ Աղաջանը եւ տեղակալ Արշակ Բալասանեանը յանձն առին անցնելու Ղարաբաղ իբր սուրհանդակներ։

Նոյեմբ. 15. սպասողական վիճակը ջղայնացնում է Անդրանիկին էլ, եւ նա այդ օրը կազմակերպեց արհեստական տագնապ. իբր թէ լուր է ստացուել, որ տաճիկները առաջանում են Ղարաղշլաղի կողմից դէպի Տեղ գիւղը։ Անդրանիկը հրաման է արձակում, որ տասը րոպէում բոլոր զօրամասերը թողնեն Գորիսը եւ կազմ ու պատրաստ մեկնեն Տեղ։ Զօրքը շտապում է կատարել հրամանը, իսկ ժողովուրդը մնացել է շւարած եւ չի իմանում, թէ ինչ անակնկալ է այդ։ Զօրամասը իր բոլոր հրամանատարներով, ղեկավարութեամբ Անդրանիկի, անմիջապէս քաղաքից աճապարեց դէպի Տեղ եւ մի քիչ յետոյ երգ ու տաղով վերադարձաւ Գորիս։ Ամենքը ուրախացան եւ հասկացան բանի էութիւնը։

Նոյեմբ 16-ը դարձաւ բնական տագնապի օր. Խնձորեսկ գիւղում բանակ դրած հեծելազօրի երրորդ հարիւրեակի խմբապետը 10 ձիաւորով հետախուզութեան էր դուրս եկել դէպի Թրքական դիրքերը. Թուրքերը յարձակուել էին ձիաւորների վրա, եւ կռիւ էր սկսուել, որի հետեւանքով Կոռինձորից հեծելազօրի երկրորդ հարիւրեակը եւ զօրքի երկրորդ վաշտի մի մասը դիմել էին կռուի վայր։ Այս լուրը չափազանցուած ձեւով հասաւ Գորիս, եւ Անդրանիկն անմիջապէս օժանդակ ուժեր ուղարկեց Խնձորեսկ։ Դրութիւնը շուտով պարզուեց, երբ արդէն կռիւը դադրած էր։

Նոյեմբ. 21-ին, վերջապէս, լուր հասաւ, որ Ղարաբաղ գնացածները վերադարձել են, միայն այնտեղ մնացել է տեղակալ Արշակը։ Սուրհանդակները գրաւոր հրաւէրներ են բերել Ղարաբաղ արշաւելու. թղթերը ստորագրել են Խամսայի մելիքների յաջորդները՝ զինուորական մեծ ու փոքր խմբապետ – հրամանատարները, բայց Անդրանիկը դրութիւնների մէջ որոշ հակասութիւն գտաւ. մէկ գրութեան մէջ

A.R.A.R.@

ցանկութիւն է յայտնում, որ Անդրանիկն անմիջապէս շարժւի դէպի Ղարաբաղ. իսկ միւսով, արիւնահեղութիւնից խուսափելու համար, խնդրում է տասն օրով յետաձգել արշաւանքը: Նկատի ունենալով Վարանդայի (մեծ շրջանի) հրամանատար Սեկրատ Բէկ Մելիք – Շահնազարեանի առաջարկութիւնը 10 օրով յետաձգելու արշաւանքը, որպէսզի նա քաղաքագլխօրէն գրաւէ Շուշին, ապա հրաւիրէ վաչային գալու Ղարաբաղի մայրաքաղաքը, առանց արիւնահեղութեան, Անդրանիկը յարմար դատեց յետաձգելու գործողութիւնները տասն օրով: Դրան բացարձակապէս դէմ էին ղարաբաղցի սպաները:

Նոյեմբ. 27-ն է. տասն օրւայ պայմանաժամից արդէն 9 օր է անցել, բայց լուր չկայ Ղարաբաղից, եւ չգիտենք, թէ խաղաղ բանակցութեան ճամբով խնդիրն ի՞նչ եզրակացութեան է հասցրել Սոկրատ Բէկը: Անհրաժեշտ է կենտրոնացնել զօրամասերը Տեղ գիւղում, որ վերջին կայանն է. պայմանաժամը լրանալուն պէս, այդտեղից առաջ կը շարժւեն մեր զօրքերը: Անդրանիկի եւ նրան ենթակայ զօրամասերի մեկնումը Գորիսից հրաժեշտի բնոյթ էր կրում. Գորիսի Հայ Կանանց Միութիւնը գործել էր կարմիր մետաքսից մի դրօշակ, ոսկեթել բանւածքով, «Հայկական Առանձին Հարւածող Զօրամաս» վերտառութեամբ: Գորիսից դուրս գալուց առաջ կատարւեց դրօշակի օրհնութեան եւ նւիրման արարողութիւնը: Տեսարանը խիստ յուզիչ էր. Գորիսի հրապարակում բոլորւած է զօրամասի քաջարի հեծելազունդը, շրջապատւած ժողովրդի խուռն բազմութեամբ. մի անկիւնում դրւած է սեղանը. դալիս է հերոս Անդրանիկը, հաւաքւում են եկեղեցական դասը, Ազգային Խորհրդի անդամները եւ բոլոր աստիճանաւորները: Հանդիսաւոր կերպով բերում են դրօշակը՝ կարմիր, ոսկեթել ծոպերով եւ վերտառութիւնով: Պատշաճաւոր արարողութիւնից յետոյ՝ Կանանց Միութեան ներկայացուցիչը դրօշակը ներկայացնում է Անդրանիկին մի հակիրճ ճառով՝ յայտնելով նրան երախտագիտութիւն եւ մաղթելով կատարեալ յաջողութիւն: Անդրանիկը զգացւած եւ խրոխտ ձայնով իր շնորհակալութիւնն է յայտնում: Նա ասում է՝ «Մինչեւ հիմա շատ դրօշակներ նւիրւած են, որոնք բոլորն ալ նշան եղած են արիւնի, աւերի, ջարդի եւ դժբախտութեանց: Կը մաղթեմ որ այս դրօշակը լինի վերջինը եւ բերէ յաջողութիւն ու խաղաղութիւն: Կոչ կընեմ բոլոր հայերուն, մասնաւորապէս զանգեզուրցիին՝ լինել արի, պաշտպանել իր իրաւունքը եւ կուռել ազգի ազատագրութեան ու իր կեանքի, պատւի ու ինչքի պաշտպանութեան համար: Ահա՛ միակ ուղին ամէն մի պարտաճանաչ հայու. կեցցե՛ն այդ պարտաճանաչ կուռողները»:

Հուռռաներով եւ որոտընդոստ ծափահարութիւններով ժողո-

digitised by

վուրդը ճանապարհ դրեց սիրած հերոսին, որ իր հեծելազօրքով սրընթաց յառաջացաւ դէպի խճուղին՝ առջեւից ծածանեցնելով նոր ստացած կարմիր դրօշակը...

Մութն ընկել էր արդէն, երբ հասանք Տեղ մեծ գիւղը, որի գրեթէ բոլոր տներն ու մարագները լեցուն էին արշաւանքին մասնակցող զինուորներով: Զորս հարիւր զարաբաղցիներից եւ զանձակեցիներից բաղկացած զօրամասն էլ տեղաւորուեց խճուղուն կից երեք – չորս մարագներում:

Ը.

ԴԷՊԻ ՂԱՐԱԲԱՂ

Նոյեմբ. 28–ին տիրում է եռ ու զեռը: Անդրանիկը դադար չունի. ամբողջ ժամանակ կարգադրութիւններ է անում, դասաւորում է, հրահանգներ տալիս, ջղայնացած սրան – նրան է ծեծում, անգամ անուանի մարդկանց, ինչպէս, օրինակ, հանգուցեալ Արշակ Շիրինեանին, Գեղէոն Տէր – Մինասեանին, Սահակ Հայրապետեանին եւ մանր – մունր շատ կոմիսարների...

Դէպի Շուշի արշաւանքը մի խոշոր պատմական դրւագ է, մի վըսեմ ձեռնարկ, որի համար զօրամասի միջոցները բաւարար չեն, հետեւապէս զանգեզուրցին պէտք է օժանդակէ ոչ թէ միայն մարդկանցով, այլ եւ զրաստներով, հացով, գարիով, դարմանով եւ այլն: Զը նայած, որ Զանգեզուրի Համադումարը որոշել էր միաձայն կերպով այդ բոլորը սիրով ու անխռով տրամադրել, սակայն իրականացման ճամբին շատերն էին դանդաղում, ձգձգում. ահա այդ վայրկեաններին էր, որ ահաւոր էր դառնում Անդրանիկի զայրոյթը եւ նրա հզօր կամքը ծեծի եւ բռնութեան միջոցով էր ի կատար ածում ժողովրդի դրաւոր որոշումները:

Նոյեմբ. 29–ին, առաւօտեան շատ վաղ, ժամը 3–ին արդէն ամէն ոք կազմ ու պատրաստ է. զօրամասերը լուռ ու հանդարտ առաջ են շարժւում, որպէսզի աննկատելի կերպով անցնեն Զարուղի եւ ապա Հագարի ձորերը, խուսափեն աւելորդ ընդհարումներից եւ շուտ դրաւեն իշխող բարձունքը՝ Մարքիզ սարը, որ կարող է մեծապէս խանգարել զօրամասի առաջխաղացումը:

Նախընթաց օրը Անդրանիկն ինձ նշանակել էր պահեստի զօրամասի պետ, տուել էր ինձ Շուշու եւ Գանձակի վաշտերը, ծանր երկու թնդանօթների հետ միասին: Այդպէս էր արել, ինչպէս կատակով նկատում էր, որ «ողջ եւ առողջ զարաբաղցի տղաներով մուրա–

A.R.A.R.@

զի հասցնէ», սակայն այդ հանգամանքը չխանգարեց, որ Զաբուղի գլխին հրահանգ դար առաջ անցնելու եւ մտնելու ձորը՝ թնդանօթներով հանդերձ: Չնայած որ այդ ռազմական սխալ էր՝ պահեստի զօրքը եւ թնդանօթները դնել առաջին գծի վրա, բայց չէր կարելի չկատարել հրահանգը, եւ ես անյապաղ խճուղու երկու կողմերն էլ գրաւեցի ինձ ենթակայ զինուորներով, իսկ թնդանօթներից մէկը իջեցրի խճուղու մի յարմար տեղը՝ միւսը պահելով ձորի գլխին, անակնկալի չենթարկուելու համար: Թշնամուն հանդիպեցինք հէնց Զաբուղ գիւղում, որ թեթեւ հրացանաձգութիւնից յետոյ տեղի տուաւ: Հազարիի բարձունքները իշխում էին մեզ վրա, եւ Քեարաւուզի բարձրադիր դիրքերից թշնամին անդադար հարուածում էր մեզ: Մենք էլ սկսեցինք նեղել նրան մեր թնդանօթների ծանր ռումբերով, սակայն թշնամին մնում էր անսասան իր բարձունքներում, իսկ մենք ձորումն էինք մնացել. թշնամին անպատիժ չէր կարող իջնել, մենք էլ չէինք կարողանում բարձրանալ օրը ցերեկով, որովհետեւ թշնամու անշեղ կրակը սպառնում էր հնձել մեր շարքերը: Իմ օգնականներին հարկ եղած ռազմական հրահանգները տալուց յետոյ, ես բարւոք համարեցի յետ դնալ ու դրութեան մասին անձամբ զեկուցանել Անդրանիկին, որ Զաբուղի ձորում, ճանապարհից ոչ շատ հեռու, մի ցցած ապառաժի մօտ վրան էր զարկել. մինչեւ այժմ էլ այդ ապառաժը կոչւում է «Անդրանիկի քար»:

Խորհրդակցութիւնից յետոյ, Անդրանիկի հետ, ձիերով անցանք դէպի առաջաւոր դիրքերը: Քեարաւուզի բարձունքից թշնամին անմիջապէս նկատեց մեր փոքրիկ հեծելազունդը եւ բուռն հրացանաձգութեան ենթարկեց. մանաւանդ Անդրանիկի ուղղութեամբ դնդակները տեղում էին կարկուտի պէս: Մեր «պահեստի» զինուորները իրենց դիրքերից եռանդով կրակ բաց արին թշնամու վրա, ներքեւից վերեւ, եւ մի քանի շեշտակի համազարկներով ու թնդանօթային ուժգին կրակով թշնամու թաւը կոտրեցին:

Հազարուի ձորի միւս կողմում ճանապարհը բարձրանալով անցնում է Ղարադշլաղ հայկական աւերւած գիւղի միջով, ապա Թթու-Զուրի (Լիսագորսկ) վրայով մտնում է Շուշի քաղաքը: Մարքիզ գաղթը ցցած է Զաբուղ եւ Հազարի գետերի խառնարանում եւ իշխում է երկու ձորերի վրա, ուրեմն ցերեկով դրեթէ անհնար է գրաւել, իսկ գիշերն էլ անակնկալների կարելի է ենթարկուել: Զաբուղի ձորն էլ դէպի հիւսիս երկարում է մինչեւ Մինքենդի թրքական լեռնային շրջանները, իսկ Հազարի ձորը դէպի վեր գնում է մինչեւ Հաջի-Սամլուի, թաթար-քրդական շրջանի ձիւնապատ լեռները: Զաբուղ

digitised by

եւ Հադար գետերը միախառնելով իջնում են դէպի հարաւ եւ թափւում Արաքսի մէջ, Կարեագինի թրքական շրջանում։ Վերոյիշեալ ձորերի խորշերում պարփակւած են 20-ից աւելի թրքական գիւղեր՝ Աւդալլար, Մէրքիզ, Ղաչա, Սուլթանքենդ, Մալիբէկլու, Սուս, Թաթդարասի, Զէյվա, Սիմիւքլու, Նավրուզլու, Զայքենդ...

Աւազակաբարոյ թուրքեր են այդ գիւղերի բնակիչները, որոնք ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ աւելի սանձարձակ էին դարձել. փակել էին Գորիսից Շուշի տանող խճուղին եւ պատուհասել շատ անգամ տուն վերադարձող զինուորներին, կողոպտելով ու սպանելով նրանց։ Այդ ձորերումն էին սպանւել 217 ղարաբաղցի դասալիք զինուորները, որոնց ոսկորները թափթփւած տեսանք այդտեղ։ Իսկ ամրանը, երբ տաճկահայ գաղթականութեան մի մասը, վստահացած թուրքերի թոյլտուութեան, փորձեց անցնել Շուշի, Զաբուղի ձորից յետոյ իր առջեւ գտաւ Հադարի կամուրջը փակւած եւ ընկաւ երկու կրակի մէջ, եւ կռւելով ու մեծ կորուստներ տալով՝ հազիւ կարողացաւ նահանջել եւ հասնել Տեղ գիւղը։ Նմանապէս այդ շրջանի գիւղերն էին, որ երկու ամիս առաջ, քոչւոր թուրքերի օգնութեամբ, յարձակւեցին հայկական Ղարաղշլաղ գիւղի վրա եւ աւերեցին։ Նրանք էին դարձեալ, որ փերձեցին Կոռինձորի եւ Խանծախի ուղղութեամբ արշաւել դէպի Զանգեզուր։ Մի շարք յաջողութիւններից յետոյ, մանաւանդ երբ տաճիկները գրաւեցին Շուշին, այդ ձորերի թուրքերը շատ էին երես առել. նրանք մնայուն պահակներ ունէին Մարքիզի գագաթին, որտեղից եւ սկսեցին կրակել մեր զօրամասերի վրա։

Զիգզագ խճուղին կրակի ենթակայ է թէ՛ Մարքիզի եւ թէ Քեաբաւուղի դիրքերից միաժամանակ։ Պարզւեց, որ թշնամին ունի կանոնաւոր խրամատներ, եւ տեղական աւազակաբարոյ կռւողների հետ միասին կային եւ տաճկական ասկեարներ։ Մինչեւ գիշեր զօրամասի ձեռքն անցան որոշ դիրքեր, բայց ունեցանք եւ բաւականաչափ վիրաւորներ եւ սպանւածներ։ Վերջիններիս թւումն էր նաեւ ղարաբաղցի փոխ - գլխապետ Ստեփան Սարգսեանը, որի գրական կեղծանունն էր Ստեսար։ Նա անզգուշութիւն ունեցաւ խոյանալու դէպի Քեաբաւուղի անառիկ դիրքը եւ թշնամու գնդակը փորին առաւ։ Դա ամենամեծ զոհն էր, որ տւինք Ղարաբաղի ազատագրութեան ճամբին, 1918 թւին։

Նոյեմբ. 30-ին Անդրանիկի համար գործնականօրէն պարզւեց, որ առանց Մարքիզի գրաւման չի կարելի առաջ շարժւել, այլապէս շատերը կը նահատակւին ապաբախտ Ստեսարի նման։ Փոքր ինչ

A.R.A.R.@

խորհրդակցելուց յետոյ որոշեց, որ ես «պահեստի» ուժերով կենտրոնից անընդհատ կրակ թափեմ Բեարաւուղի ամուր դիրքերի վրա, իսկ քաջ խմբապետ Աղաջան Բալասանեանը տեղացի ձիաւորներով անցնէ Հաղարու գետը, աջ թեւին եւ զարնէ Թշնամուն, ջանալով մտնել թիկունքը: Ձախ թեւից կռիւը շարունակւում էր եռանդով՝ Մարքիզի ուղղութեամբ: Չնայած կենտրոնից բացած ուժգին կրակին, երբ Աղաջանը փորձեց անցնել գետը իր ձիաւորներով, Թշնամին նրան անմիջապէս առաւ դժոխային կրակի տակ. հետեւանքն եղաւ այն, որ ձիաւորները նահանջեցին, խմբապետ Աղաջանի ձին սպանուեց, իսկ ինքը վիրաւորուեց ոտից թեթեւ կերպով. նրա կողքի զինուորն էլ վիրաւորուեց...

Այդ դէպքից յետոյ Անդրանիկը եափունջին քաշեց գլուխը եւ ուղղակի խճուղու կողքին պառկեց հանգստանալու՝ խիստ պատուէր տալով լինել աչալուրջ եւ անակնկալի դէպքում անմիջապէս զարթեցնել իրեն: Մարքիզի ուղղութեամբ մեր կռիւը զարգանում էր յաջողութեամբ: Հետեւակ եւ ձիաւոր ուժերը, թէպէտ դանդաղ, հետզհետէ դիմում էին դէպի իշխող գագաթը, գրաւելով օժանդակ դիրքեր:

Ուղիղ կէսօրին Անդրանիկը մէկէն ոտքի ելաւ եւ պահանջեց իր հաւատարիմ «Ասլան» ձին. շոյեց, համբուրեց ամենի Ասլանին, որ մանկան պէս հեզ էր նրա հանդէպ, իսկ առիւծ էր կարում ուրիշների մօտենալիս: Անդրանիկը նստեց ձին եւ սլացաւ դէպի Մարքիզ. հաւատարիմ քաջերը հազիւ կարողացան հեծնել իրենց ձիերը եւ հետեւել նրան:

Հրաշալի էր Անդրանիկի վերելքը դէպի Մարքիզ: Թշնամին պարզ նկատեց թէ ո՛վ է եկողը, եւ ջղայնացած զնդակների կարկուտ տեղաց նրա վրա, սակայն քաջասիրտ եւ խիզախ երիվարը իր նոյնքան քաջորդի հեծեալով շարունակ դիմում էր դէպի վեր: Տղաներն իրենց դիրքերից գոռացին՝ «Փաշան գալիս է, փաշան գալիս է», եւ մէկ էլ լսեցին գոռ հուռռաները: Զինուորներն իրենց դիրքերից մէկէն պոկուեցին եւ փոթորկի պէս սլացան դէպի Մարքիզ: Մի քանի րոպէից յետոյ Մարքիզ լերան գագաթին ծածանուեց մեր կարմիր դրօշակը: Յետոյ մերոնք գրաւեցին համանուն Մարքիզ կամ Մարքեազ գիւղը, այդ շրջանի արիւնարբուների որջը:

Մարքիզ սարից մեր ուժերն առաջ շարժուելով՝ գրաւեցին Սուսը եւ Զէյվան, իսկ ձիաւորների երկրորդ հարիւրեակը ձախ թեւի կողմից անցաւ Հաղարի կամուրջը, մտաւ Աւղալլար առանց դիմադրութեան: Աւղալլարի գրաւումով չէզոքանում էր Բեարաւուղի ա-

digitised by

նաւիկ դիրքը, քանի որ Աւդալլարից անարգել կարելի էր բարձրանալ Ղարաղշլաղի բարձունքը, ապա անցնել Թթու – Ջուրը եւ Շուշի: Հայերի յաղթանակն անսպասելի էր թուրքերի համար, ուստի Հաղարիի ձորն ի վայր սկսեց խուճապահար փախուստը. Թուրք բնակիչները ձիերի, էշերի եւ եղների վրա բեռնած իրենց ունեցածը՝ շտապում էին հեռանալ այն վայրերից, ուր հարիւր տարուց ի վեր բնակւում էին: Մէկ անգամ էլ այդպէս դրանց պապերին, քշել էին Դաւիթ Բէկի եւ Աւան Իւզբաշու քաջարի դիւցազները, սակայն ռուսական տիրապետութեան օրով նրանք յետ էին եկել Նուխու եւ Արէշի կողմերից:

Այդ յաղթանակից յետոյ ամենքս սրտատրոփ սպասում էինք հրամանի, որ շարժւենք դէպի Մելիքների հայրենիքը, բայց, դժբախտաբար, լուր բերին, թէ Հարաւ գիւղի վրայով Կոռինձոր է եկել մի սուրհանդակ, որ հեռագիր է բերել զօրավար Անդրանիկի անունով՝ Բագուի անգլիական հրամանատարից եւ մի ուրիշ հեռագիր էլ Ադրբէյջանի նախարարապետ Խան Խոյսկուց: Անգլիական զօրավարը հեռագրում էր Անդրանիկին եւ Շուշու հայկական ուժերի հրամանատարին, որ առաջխաղացութիւնը դադրեցնեն, քանի որ խաղաղութիւնը կնքւած է: Իսկ Խան Խոյսկին հեռագրում էր Շուշու ընդհանուր նահանգապետին, քաղաքագլխին, Ազգային Խորհրդին եւ հայկական զինուորական հրամանատարին, որ անգլիական զօրավարի հեռագիրը անյապաղ հասցնեն Անդրանիկին:

Շուշու մեր ընկերները, տեղւոյն կառավարութեան նախկին անդամները, Վարանդայի հրամանատար Սոկրատ Բէկը, ո՛չ թէ միայն ոչնչով չնպաստեցին մեր յառաջխաղացմանը, այլ եւ գոնէ չուշացրին չարաբաստիկ հեռագիրը, որ մեր զօրամասը հասնէր Թթու – Ջուր եւ Շուշի...

Անգլիական զօրավարի ո՛չ անունը կար եւ ոչ էլ ստորագրութիւնը, ուստի մեր մէջ կասկած ծագեց, որ թուրքերը կարող են խորամանկութեան դիմած լինել: Եթէ անգլիական զօրավարը ցանկանում էր Անդրանիկին մի բան հաղորդել, մի՞թէ չէր կարող հաղորդագրութիւնը հասցնել ուղիղ ճամբով եւ պաշտօնական ներկայացուցչի ձեռքով եւ ո՛չ թէ ծերուկ միականի Հարաւ գիւղացու միջոցով . . . Անդրանիկը սկզբում համամիտ եղաւ մեզ եւ որոշեց պատասխանել անգլիական զօրավարին՝ կասկած յայտնելով եկած հեռագրի վաւերականութեան մասին եւ յիշատակեց այն պատճառները, որոնց հիման վրա ինքը դիմում էր դէպի Շուշի: Ադրբէյջանը տաճկական ուժերի ներկայութիւնից քաջալերւած գրաւել էր Շուշին, տաճիկների

A.R.A.R.@

հետ միասին. նրանք բանտարկել էին հայ մտաւորականներին, ժողովրդին ճնշել էին եւ հայ ճամբորդներին հարիւրներով սպանել, զէնքերը խլել եւ այլն, որով սպառնում էին հայկական Ղարաբաղի գոյութեանը: Անդրանիկը թէպէտ տատանւում էր, բայց պատասխանը նոյն ճամբով ուղարկեց: Ամենքս շտապում էինք միւս առաւօտեան, անցնելու դէպի Ղարաղշլաղ, երբ դեկտ. 2-ի առաւօտեան լուր հասաւ, թէ խճուղու վրայով դէպի Աւդալլար է գալիս սպիտակ դրօշակ պարզած մի ինքնաշարժ: Լուր տուեց կամուրջը պահող զինուորներին, որ թոյլ տան առաջ անցնել: Հետեւակ եւ ձիաւոր մէկական վաշտեր զինուորական բարեւ տուին եկող սպաներին:

Եկողները Դաշնակից պետութիւնների սպաներից էին՝ անգլիական կապիտան Սքուար եւ ֆրանսական կապիտան Գասֆելդ, որոնք բերել էին զօրավար Տոմսոնի նամակը:

Թ.

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Դաշնակից սպաները, պարզեցին քաղաքական մութ մնացած կէտերը եւ Դաշնակից պետութիւնների յաղթութեան մանրամասնութիւնները:

Սպաների հետ եկած երրորդ անձնաւորութիւնը Հ. Ց. Դ. Ապառաժի Կենտր. Կոմիտէի մի նամակը յանձնեց Անդրանիկին: Այդ նամակի մէջ ընկերները պարզելով համառօտ կերպով քաղաքական աշխարհի անցուդարձերը՝ շեշտում էին, որ անգլիացիք մտադրութիւն ունին Լեռնային Ղարաբաղը Զանգեզուրի հետ միասին կցելու Աղբրբէջանին, որպէսզի նրան ուժ տան ընդդէմ բոլշեւիկեան արշաւանքին, որ վաղ թէ ուշ պէտք է տեղի ունենայ դէպի Անդրկովկաս: Ընկերները թախանձանօք խնդրում էին որ փաշան կանգ չառնէ եւ մտնէ Շուշի, այդպիսով կատարւած փաստի առաջ դնելով Դաշնակիցներին եւ Մուսաւաթին: Բայց, դժբախտաբար, այլեւս ուշ էր, Անդրանիկը այդ վճռականութիւնը չունեցաւ, եւ Ղարաբաղը հետագային ստիպւած եղաւ դառնութեան բաժակը քամել մինչեւ վերջին մրուրը:

Դեկտ. 3-ին, տրւելիք պատասխանը՝ նամակներն ու տեղեկագրերը պատրաստ էին, եւ զօրավար Տոմսոնի ներկայացուցիչները պէտք է մեկնէին: Կռիւը դադրած էր ամենուրեք: Զօրքի մեծ մասը պատւի էր կանգնած մեծաշուք հիւրերի համար: Հեռանալուց առաջ դաշնակից սպաները աչքէ անցուցին Անդրանիկի քաջերին: Զօրավարը գնահատեց իր զինուորներին հիւրերի առաջ. նա ասաց, որ իր զին-

digitised by

ւորները երկար տարիներ չարչարուել են, զրկանքներ կրել, որպէսզի հասնեն այն օրին, որ եկել է արդէն. դա դաշնակիցների իրաւունքների եւ ազատութեան յաղթանակի օրն է: Շնորհակալութիւն յայտնեց Դաշնակիցներին, որոնք եկան դուռն իրենց փոքր, բայց անկեղծ դաշնակցին, այսինքն՝ Անդրանիկին եւ նրա զօրամասին:

Հիւրերը մեկնեցին զիլ հուռռաների ներքոյ: Անդրանիկը մի հեռագիր ուղարկեց Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբար փաշային եւ յայտնելով նրան տաճկահայ գաղթականների թշուառութիւնը՝ խնդրեց ժամ առաջ օգնութեան հասնել: Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի երկու ներկայացուցիչները՝ Արշակ Շիրինեանը եւ Նիկոլայ Յովսէփեանը մի շարք խնդիրներ լուսաբանելու համար վերոյիշեալ սպաների հետ մեկնեցին նախ Շուշի, ապա Բաղու: Դաշնակից սպաները ճանապարհուելուց առաջ կարգադրեցին, որ Անդրանիկը մնայ իր տեղում, ոչ յետ գնայ եւ ոչ էլ առաջ արշաւէ, այլ իր զօրամասով պահէ Հաղարիից դէսը, Զանգեզուրը, որ համարւում է Հայաստանի մասը: Անդրանիկն առաջարկեց որ իրեն թոյլ տան խաղաղ կերպով մտնելու Շուշի կամ Նախիջեւան, որտեղ կան զօրանոցներ, քանի որ Գորիսում չկան յարմար շինութիւններ զօրքի ձմեռելու համար: Սպաները խոստացան այդ խնդիր – առաջարկը լուծել տասն օրւայ ընթացքում:

Տեղական զինադադարը հաստատուն հողի վրա դնելու եւ մի շարք դաւառական խնդիրներ լուծելու համար՝ Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի նախագահ բժիշկ Մ. Պարոնեանի գլխաւորութեամբ մի պատուիրակութիւն գնաց տեսակցելու Հաջի Սամլուեցի Սուլթան Բէկ Սուլթանովի հետ, որ քիւրտ – թաթարների պարագլուխն էր: Վերջինս հայերի կողմից առաջարկւած բոլոր պայմաններին համաձայնւում է. թուրքերի եւ քրդերի տրամադրութիւնը խիստ ընկճւած էր, քանի որ ո՛չ թէ միայն Անդրանիկի զօրամասն էր նրան նեղել, այլ եւ Ղարաբաղի Խաչէն դաւառի հայութիւնը յարձակւել էր Պիճանիսի ուղղութեամբ, որ Հաջի Սամլուի կենտրոնն է, իսկ Դիզակի զինւած ուժերն էլ ռազմական ցոյց էին արել Քիրսի շրջանում, այնպէս որ եթէ Անդրանիկի արշաւանքը կատարւէր ժամանակին եւ Դաշնակիցների անակնկալ միջամտութիւնը չլինէր, Շուշին, ապա եւ հայկական Լեռնային Ղարաբաղն անպայման կցւած կը լինէին Հայաստանին, Զանգեզուրի հետ միասին:

Զօրամասը յետ քաշւեց Տեղ՝ դեկտ. 4-ին, իսկ դեկտ. 5ին յաղթական ընդունելութեամբ կրկին մտաւ Գորիս: Տեղի ունեցաւ զինւորների մասնաւոր ցրում դէպի Սիսիան ու Դարալագեազ: Դեկտ.

A.R.A.R.@

20–ին, վերջապէս, լուր հասաւ, թէ Ազգային Խորհրդի անդամները անգլիացի ներկայացուցիչների հետ հասել են Տեղ, որտեղից գիշերով Արշ. Շիրինեանը եկաւ Գորիս եւ հաղորդեց, թէ հրահանգւած է Անդրանիկին իր զօրամասով մնալու Զանգեզուրում:

Դեկտ. 21–ին, կէսօրից յետոյ, ժողովուրդը հաւաքւած քաղաքագլխի առաջնորդութեամբ աղ ու հաց մատուցեց անգլիացի ներկայացուցչին: Զօրքը շարւած էր քաղաքի հրապարակում եւ երեք մեծ դրօշակներ ծածանւում էին մուտքին՝ անգլիականը, զօրամասինը եւ ռուսականը: Ընդունելութիւնը տպաւորիչ էր եւ խանդավառ: Եկողներն էին՝ անգլիացի մայոր Գիբոնը, որ միջահասակ եւ խոհուն մարդ էր, ապա անգլիացի գլխապետ Սերայտը: Կային եւ երկու ուրիշ ներկայացուցիչներ, մէկը թիւրքերի կողմից՝ Աբդուլ-ֆաթհ բէկ Հասանբէկով, իսկ Բաղուի Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից՝ Զիլինգարեան Գուրգէն:

Դեկտ. 22–ին երեկոյեան անգլիացի հիւրերի հետ միասին տեղական կարեւոր գործիչներ ճաշի հրաւիրւեցին Անդրանիկի մօտ: Սեղանապետն էր հանգուցեալ Նիկոլայ Յովսէփեանը (Զանգեզուրի Բիսմարկ մականունով), իր համբաււած հռետորական ընդունակութիւններով. նա ճառում էր հայերէն, թուրքերէն եւ ռուսերէն: Բաժակաճառերը թարգմանւում էին անգլիերէն: Խմեցին Դաշնակիցների, նրանց յաղթական բանակների, ներկայ գտնւող ներկայացուցիչների, հիւրերի եւ կարեւոր գործիչների կենացը, դրւատելով նրանց հասարակական արժանիքները: Մեծ խանդավառութեամբ խմւեց մանաւանդ Անդրանիկի կենացը, որին Նիկոլայ Յովսէփեանը կոչեց Զանգեզուրի փրկիչ: Ընթրիքից յետոյ տեղի ունեցաւ պաշտօնական տեսակցութիւն: Մայոր Գիբոնը յայտնեց իր առաքելութեան նպատակը: Տեսնելով որ թէ՛ զօրամասը եւ թէ շրջանի աղգաբնակութիւնը, մանաւանդ տաճկահայ եւ Նախիջեւանի գաղթականութիւնը ուտեստի մեծ կարիք ունեն, նա որոշեց միւս օրն եւ եթ Շուշու վրայով Բաղու ճամբել կապիտան Սերայտին, որպէսզի կենսամթերքներ հասցնէ Զանգեզուր:

Այնուհետեւ պարզւեց, որ մայոր Գիբոնի գրաղմունքի խնդիրներն են լինելու՝ ա) Բաց անել եւ ապահովել ճամբաները դէպի Շուշի – Գորիս – Ղափան, թէ՛ մարդանց եւ թէ ապրանքների ազատ փոխադրութեան համար. բ) Գծել ազդեցութեան շրջանակ Անդրանիկի իշխանութեան եւ Ադրբէջանի միջեւ, որպէսզի իւրաքանչիւր շրջանի մէջ կատարւած անկարգութեան համար պատասխանատու լինի համապատասխան տիրապետողը. որոշւեց որ Զաբուղ – Հաղարի գծից

digitised by

դէնը պատասխանատու լինին Թուրքերը, իսկ Զաբուղից դէսը Զանգեզուր, Ղափան եւ Սիսիան շրջանների համար Անդրանիկը, որպէս այդ շրջանների դիկտատորը եւ իրական ուժերի հրամանատարը: Անդրանիկը պէտք է պահէր կարգը եւ ապահով դարձնէր իր շրջաններում գտնուող զաղթականութեան համար ուտեստեղէնի փոխադրութիւնը:

Բոլոր կէտերի շուրջը համաձայնութեան եկան մայոր Գիբոնի հետ թէ՛ Անդրանիկը եւ թէ թուրք ներկայացուցիչը. միայն Շուշի քաղաքի հարցը առկախ մնաց, որովհետեւ թէ՛ Անդրանիկը եւ թէ մանաւանդ նրան շրջապատողները գտնում էին, որ Զանգեզուր – Ղարաբաղ – Գանձակի (լեռնային) հայութիւնը, մօտ 300,000, չի կարող ենթարկուել Ադրբէջանի իշխանութեանը՝ Շուշի քաղաք 15 հազար թրքութեան եւ Հաջի Սամլուի ու Քեալբաջարի 20,000 քիւրդ – թաթար տարրերի պատճառով, որոնք ցցուել էին հայաշատ գաւառների կենտրոնում: Պնդում էին, որ Ադրբէջանը կարող է իշխել միայն Ասկեարանից դէնը Աղդամի վրայով մինչեւ Եւլախ – Բադու: Ի պատիւ Անդրանիկի, պէտք է ասել, որ նա պաշտօնապէս յայտնեց այդ միտքը, թէ չի կարող օրինաւոր համարել 300,000 հայութեան ենթարկուելը Ադրբէջանին 35 – 40,000 թաթարների պատճառով, եւ թէ Ղարաբաղի ժողովրդի կամքն է կցուել Զանգեզուրի հետ միասին անկախ Հայաստանին, եւ թէ, վերջապէս, Ադրբէջանը չի կարողացել ընկճել մարտնչող Ղարաբաղի հայութիւնը, բացառութեամբ Շուշի քաղաքի, որին տիրել էր ո՛չ թէ Ադրբէջանը, այլ Թուրքիան, որ այժմ ջախջախուած է: Այդ կնճռոտ խնդրի լուծման մասին մայոր Գիբոնը խոստացաւ բոլոր տեսակի առարկութիւնները ներկայացնել ուր հարկն է: Միաժամանակ յայտնեց, որ զօրամասը պէտք է մնայ Զանգեզուրի շրջանում մինչեւ 1919 թ. մայիս ամիսը եւ այդքան ժամանակ Դաշնակից պետութիւնները հոգալու են զօրամասի կարիքները. կազմուեց զօրամասի վեց ամսուայ նախահաշիւը եւ ցանկն այն մթերքների, որոնց կարիքը շատ զգալի էր շրջանում:

Դեկտ. 23-ին Անդրանիկը նախ քան համաձայնութիւն տալը մինչեւ մայիս մնալու Զանգեզուրում, որոշեց իմանալ իրեն ենթակայ զօրքի եւ հրամանատարական կազմի կարծիքն այդ մասին: Տեղի ունեցաւ ժողով, որ եկաւ այն եզրակացութեան, թէ անհնար է զօրամասը պահել Զանգեզուրի շրջանում մինչեւ մայիս, քանի որ նախ ազգաբնակութիւնը ի վիճակի չէ հայթայթելու զօրամասի զինուորների եւ ձիերի անհրաժեշտ ուտեստը. երկրորդ՝ շրջանը զինուորների ձմեռելու համար չունի յարմար շէնքեր եւ այլ յարմարութիւն-

ներ. երրորդ՝ զինուորներից շատերը ցանկանում են գնալ եւ փնտռել իենց հարազատներին. չորրորդ՝ զօրամասի զինուորները այդքան ժամանակ պէտք է կատարեն ոստիկանական դեր, որ այնքան էլ հաճելի չէ կուող զօրքի համար: Զօրամասը գտաւ, որ ինքը պէտք է շարժւի Երեւանի կողմը եւ դրա համար պէտք է բացւի Նախիջեւանի ճանապարհը, որպէսզի զօրքը Սիսիանից 17,000 նախիջեւանցի հայ գաղթականութեան հետ միասին իջնէ դաշտը եւ տեղաւորւի իր նախկին բնակավայրերում, իսկ զօրքը կը մնայ Նախիջեւան քաղաքի ռուսական նախկին զօրանոցներում. հակառակ դէպքում, գաղթականութիւնը (Նախիջեւանի) սովից կը փչանայ Սիսիանի շրջանում: Առաջարկ եղաւ, որ զօրամասը կարող է ձմեռը մնալ եւ Խանքենդի (այժմ Ստեփանակերտ), ուր ամէն յարմարութիւն կայ՝ զօրանոցներ, հրաշալի օդ եւ աննման ջուր...

Ժ.

ԶՕՐԱՑՐՈՒՄ

Դեկտ. 24-ին մայոր Գիբոնը մեկնում է Շուշի, որպէսզի այնտեղից հեռագրով հաղորդի Անդրանիկի եւ նրա զօրամասի առաջարկները: Մայոր Գիբոնի հետ Շուշի է անցնում եւ հարւածող զօրամասի բժիշկ Ռուբէն Տէր – Ստեփանեանը, որ խօսում էր անգլիերէն եւ ֆրանսերէն: Նոյն օրը Շուշի են մեկնում եւ Շուշու եւ Գանձակի գընդերի մնացորդ զինուորները, այլ եւ Զանգեզուրում փակւած զարաբաղցի մասնաւոր անհատները, թւով 400 հոգի: Մայոր Գիբոնը սկզբում չէր ուզում թողնել մեզ զինւած անցնելու, մինչեւ 30 – 40 հրացանի իրաւունք էր ուզում տալ, սակայն Անդրանիկի եւ բժշկի բուռն միջամտութեան շնորհիւ, իմանալով որ տարիներ շարունակ մեր զինուորները կուել են դիրքերում Դաշնակից պետութիւնների օգտին, զիջեց եւ դրեց անգլիերէն լեզուով թոյլտուութեան գիր, որի մէջ յիշատակւած էր, թէ զրօավար Անդրանիկի զարաբաղցի զինուորներն են, որոնք խաղաղ կերպով գնում են իրենց տները՝ համաշխարհային պատերազմի վերջանալու առթիւ:

Այնուհետեւ այլեւս ռազմական գործողութիւններ տեղի չունեցան Զանգեզուրում մինչեւ Անդրանիկի այնտեղից դուրս գալը:

Խաղաղութեան շրջան էր. Անդրանիկը մեծ ուշադրութիւն դարձրեց բարւոքելու թէ՛ զինուորների եւ թէ գաղթականների վիճակը: Առաջին հերթին բաժանեց Բագւից զօրավար Բագրատունու միջնորդութեամբ զօրավար Բիչերախովի ուղարկած մէկ միլիոն ռուբլին:

Այդ գումարից 600,000 ռուբլի յատկացրեց գաղթականութեան, իսկ 400,000-ը բանակին. իւրաքանչիւր գաղթական ստացաւ 29 ռուբլի:

Մի կարճ ժամանակում մայոր Գիբոնը եւ բժիշկ Ռուբէնը երկար պտոյտ արին. նրանք Բաղից վերադարձան Գորիս, անցան Ղափան, ապա Սիսիանով իջան Նախիջեւան: Բեօլանու մօտ Թուրքերը նրանց վրա կրակ բաց արին, բարեբախտաբար, անվնաս: Նախիջեւանում տեղի ունեցած բանակցութիւնները դրական ելքի չէին յանգել, որովհետեւ Թուրքերը յայտարարել էին մայոր Գիբոնին, որ Թոյլ չեն տայ երբեք, որ այդ շրջանը մտնէ զինուած հայ գաղթականութիւնը. նման պարագային ընդհարումն անխուսափելի կը լինի: Միակ յաջողութիւնը, որ ունեցել էր մայոր Գիբոնը, այն էր, որ Երեւանի հայկական կառավարութեան հաշւին փութը 50 ռ.-ով յաջողել էր 10,000 փ. ցորեն գնել: Այնուհետեւ մայորը գնացել էր Երեւան, տեսնուել էր հայկական կառավարութեան հետ, անցել էր Թիֆլիզ, ուր զեկուցել էր Նախիջեւանի ու Երեւանի վիճակի մասին եւ ապա անցել Բաղու: Մայոր Գիբոնը մնացել էր Բաղու, իսկ կապիտան Բօշէրը եկել էր վոխարինելու կապիտան Տաունսենտին:

Բաղից զօրավար Բաղրատունին բժիշկ Ռուբէնի հետ ուղարկել էր հարիւր հատ ռուսական Սուրբ Գէորգ զօրավարի խաչեր, որպէսզի Անդրանիկը բաժանէ իր զինուորներից ամենաքաջերին: 1919 թ. փետր. 24-ին, Վարդանանց տօնին, Անդրանիկը անձամբ բաժանեց Գորիսի հրապարակում՝ եկեղեցում հոգեհանգիստ-պատարագը վերջանալուց յետոյ:

Փետր. 25-ին կապիտան Բօշէրը ներկայացաւ Անդրանիկին Գորիսում: Թուրքերը աշխատում էին զօրամասը հեռացնել Զանգեզուրից եւ այն էլ Շուշի – Աղդամ – Եւլախ գծով: Կապիտան Բօշէրը առաջարկեց Անդրանիկին զօրամասով անցնել Եւլախ, բայց, ի հարկէ, Անդրանիկը մերժեց՝ առարկելով թէ կարող է ընդհարում տեղի ունենալ, մի բան, որ ցանկալի չէ խաղաղութեան շրջանում: Բօշէրը ակնարկեց, թէ Դաշնակիցները ճանաչում են կովկասեան հանրապետութիւնները եւ եթէ Ադրբէջանը որ եւ է տեղ պաշտօնեայ նշանակէ, իրենք պարտաւոր են ընդունել եւ օժանդակել նրան: Պարզ էր, որ անգլիացի կապիտանն ակնարկում էր Ղարաբաղ – Զանգեզուրի կցման մասին Ադրբէջանին: Ազգային Խորհուրդը եւ Անդրանիկը խորհրդակցելուց յետոյ, կտրուկ պատասխան տուին, թէ Զանգեզուրի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել, քանի որ նա զէնքը ձեռին կըռուել է տաճիկների եւ Թուրքերի դէմ եւ պահպանել է բոլոր ժամանակ իր անկախութիւնը, եւ եթէ որ եւ է նոր փորձ լինի այդ ուղղու-

A.R.A.R.@

թեամբ, դարձեալ ժողովուրդը կը կուէ մինչեւ արեան վերջին կաթիլը։ Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղին, դա պատմական Արցախն է, Հին Հայաստանի մի նահանգը, որ նոյնպէս կուել է զէնքը ձեռին եւ անձնատուր չէ եղել ո՛չ տաճիկներին եւ ոչ էլ թուրքերին, բացի Շուշի քաղաքից, որին տաճիկները տիրել են մօտ երկու ամիս, այն ինչ ընդարձակ հայկական շրջանները՝ Դիզակ, Վարանդա, Խաչէն, Ջրաբերդ եւ Գարդման՝ դլուխ չեն խոնարհել տաճկա – թրքական ուժերի առաջ. հետեւապէս խոշոր անարդարութիւն կը լինի, եթէ Դաշնակիցները այդ քրիստոնեայ գաւառները կցեն մահմեդական Ադրբէջանին, փոխանակ թոյլ տալու, որ միանան հոգով իրենց հարազատ Հայաստանին։

Մարտ 5-ին մայոր Գիբսոնը կրկին անցաւ Շուշու վրայով Գորիս։ Դարձեալ առաջարկ արաւ Անդրանիկին զօրամասով անցնել Շուշի – Եւլախ գծով Թիֆլիզ, սակայն Անդրանիկը կրկին մերժեց հետեւեալ պատճառաբանութիւններով։ – ա) Զօրամասը իր հետ պիտի փոխադրէ մեծ քանակութեամբ ալիւր ու դարի՝ մինչեւ զօրացրումի կատարումը զօրքը եւ ձիերը կերակրելու համար։ բ) Զօրքի ձիերի մեծ մասը զինուորների սեփականութիւնն է եւ շատերը չեն ուզենայ զրկուել իրենց ձիերից, որոնք Հայաստանին եւ իր ժողովուրդին մեծ օգուտ կարող են տալ, այնինչ Եւլախով գնալու պարագային, ձիերը չեն կարող փոխադրուել, հետեւապէս ստիպւած պիտի վաճառուեն թուրքերին։ գ) Եւլախ գնալու դէպքում պէտք է զինաթափ լինեն, իսկ Երեւան երթալու դէպքում զէնքերը կը մնան հայերին։ դ) Եւլախով գնալու պարագային զօրամասի զինուորները ահագին ճանապարհ պիտի անցնեն՝ Երեւան կամ Հայաստանի որ եւ է մասը երթալու համար, քանի որ նրանք անպայման պէտք է աշխատեն այդ շրջաններում փընտռել գտնելու համար իրենց ողջ մնացած ազգականներին։ Այս պատճառաբանութիւնների հիման վրա Անդրանիկը յայտնեց մայոր Գիբսոնին, որ «հաւանական ընդհարումներից եւս խուսափած լինելու համար, ինչպէս եւ յայտնել են Նախիջեւանի թուրքերը, եւ դուք չէք հարկադրել նրանց, մեր զօրամասը կանցնի Երեւանի շրջանը Դարալագեազի վրայով»։

Մայոր Գիբոնի մեկնելուց առաջ հասնում է զօրավար Տոմսոնի նոր հրահանգը, որով կարգադրում է Անդրանիկի զօրամասին անցնելու Բաթում, ուր պիտի մնայ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ հնարաւորութիւն լինի մեկնելու հայրենիք, քանի որ Երեւանում ներկայումս սովն է տիրում։ Սակայն, զօրամասի ժողովը կտրուկ կերպով մերժեց այդ առաջարկը եւ հրաժարուեց գնալու Աղդամ – Եւլախ գծով.

ընդ սմին ցանկութիւն յայտնեց որ մայոր Գիբոնը զօրամասին ընկերանայ Գորիսից Երեւան գնալիս։

Լեռնահայաստանի կաչկանդող ձմեռն էր։ Խիտ ձիւնով ծածկւել էին ձորերն ու սարերը, մանաւանդ Սիսիան – Դարալագեազ սահմանագծի վրա։ Գորիսի Ազգային Խորհրդի անդամ Ա. Շիրինեանը, որ կրկին Երեւան էր գնացել եւ վերադառնում էր Զանգեզուր՝ հայկական կառավարութեան կողմից նշանակւած Զանգեզուրի նահանգապետ Արսէն Շահմազեանի հետ միասին, մնացել էր Դարալագեազում փակւած եւ սպասում էր ճամբաների բացւելուն։ Շատ մեծ դժւարութիւններ կրելով, տեղ տեղ արհեստական միջոցներով ճանապարհ բանալով, նրանք, վերջապէս, հասան Գորիս եւ սկսեցին կազմակերպել տեղական միլիցիան եւ ինքնապաշտպանութիւնը, քանի որ հարւածող Զօրամասը պէտք է հեռանար, իսկ Ադրբէջանը չէր հրաժարւում իր յաւակնութիւններից։

Մարտ 18–ին մայոր Գիբոնը դարձեալ Գորիս ժամանեց, որպէսզի այս անգամ ընկերանայ զօրամասին դէպի Արարատեան աշխարհը, իսկ լիէոթընանտ Հաուէլսը պէտք է մնար Սիսիանում՝ պաշտպանելու դաղթականներին։

Մարտ 22–ին Գորիսի Քաղաքագլխի տանը ողջերթի ճաշկերոյթ սարքւեց քաղաքի կողմից։ Ներկայ գտնւեցին Անդրանիկը, Ազգային Խորհուրդը լրիւ կազմով, քաղաքի ընտրւած ներկայացուցիչները, մայոր Գիբոնը, նահանգապետ Ա. Շահմազեանը եւ ուրիշներ։ Քաղաքը պաշտօնապէս ողջերթ եւ յաջողութիւն մաղթեց Անդրանիկին եւ երախտապարտութիւն յայտնեց նրան, որ իր ներկայութեամբ ազատեց շրջանը եւ քաղաքը տաճկա – թրքական տիրապետութիւնից։

Անդրանիկը իր հրաժեշտի խօսքի մէջ չեշտեց, ի միջի այլոց, որ ինքը հաւատացած է, թէ Դաշնակիցները եւ Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը թոյլ չեն տայ երբեք, որ թուրքը մուտք ունենայ իրենց երկրամասի մէջ։ Ժողովուրդը վերջին հրաժեշտը տւաւ իր պաշտած հերոսին, որ մարտ 25–ին բարձրացաւ Գորիսի դլուխը, որտեղից հրացանների դւարթ համազարկի որոտով մնաք բարով ասաց Գորիսին եւ ողջ Զանգեզուրին...։

Թաւրիզ (Վերջ)

ARAR@